

Петър Величков

**ЯНА ЯЗОВА:
проклятието на дарбата**

София, 2019

На корицата е използван шарж от Александър Добринов от 1931 г., съхраняван в Националния литературен музей.

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателството „Изток-Запад“.

© Петър Величков, автор, 2007

© Издателство „Изток-Запад“, 2007

ISBN 978-954-321-346-7

Петър Величков

Яна Язова:
проклятието на гарбата

Съдържание

Предисловие	9
Глава първа	
Ретроспекция на явлението „Яна Язова“ в пресата в периода 1930–1944 г. („явен“ период)	17
Глава втора	
„Скритият“ период и онемялата преса.....	103
Глава трета	
Трети период: смърт и след смъртта възкресение	153
Заключение	207
Приложение	
Животопис на Яна Язова.....	209

*Дълбок поклон на живите,
които ме подкрепяха в трудни моменти.*

*В памет на Свилен Капсъзов –
достойният сред най-достойните,
на проф. Т. Боров – живата съвест на ХХ век,
на писателя есеист Георги Томалевски –
гордият българин от Македония,
на непрежалимия Радой Ралин,
на достолепните дъщери
на класика Константин Петканов –
Сълза и Поляна...*

През годините след 1984-та мнозина ме подтикваха да разкажа историята около спасяването на ръкописите на Яна Язова. Омерзително ми беше обаче да съпоставям в едно подвига на тази горда българка и човека, обвинен в кражбата на ръкописите ѝ. Не исках да влизам в пряка конфронтация с него, а да подготвя и видя отпечатани книгите на Яна Язова. Пък и да си призная: искаше ми се да забравя случилото се. Понякога ми се струваше, че съм попаднал в мрачен, безкраен лабиринт, от който няма излизане, дори и след като отмина 10 ноември 1989 г.

Виждам обаче, че сме господари на живота си, но не и на времето, че повечето от забърканите в тази история хора един по един си отиват, че за всяко нещо си има срок... Колкото повече остарявам, толкова повече ми се струва, че наистина живеем в царството на Сатаната, че нищо не преуспява повече от кражбата, грабежът, блюдолизничеството, подлостта, интригата и предателството. Вглеждайки се в това изкривено лице на всепобеждаващата наглост, често се питам защо човекът, който казва истината, отива в затвора или в коша за боклук, докато престъпникът се перчи с имоти, любовници или коли, с властта, която му развързва ръцете да мачка по-умните и по-честни от него до гроб? И защо го замества същото, ако не и по-лошо, и по-изобретателно нищожество, облечено в доспехи от величие? Нормално ли е това за един народ, пък бил той древен и основател на най-старата европейска държава?

Чудех се защо повечето хора, вместо да подкрепят истината, се нахвърлят яростно срещу изобличителя...

И си отговарям, че той може да им предложи само голата истина, която нито се яде, нито се пие, а овластеният негодник е разпределител на постове и звания, на слава и богатство, на воаяжи в чужбина на държавна сметка, на уют и сит корем до внуци и праправнуци. Затова сметнах, че е редно поне накратко да опиша осуетяването на кражбата на ръкописите на Яна Язова.

Преди 23 г.дини аз, начинаещият журналист, който никога не бе подготвял книга, и проф. Т. Боров, 83-годишният възрастен мъж, почти сляп, събрахме кураж и се застъпихме за истината. След това примера ни последваха хиляди, а над 85 души публикуваха в пресата писмо, с което изобличиха крадеца. Така гордата самота, в която Яна Язова написа полезни книги за народа си, придоби смисъл. И двамата не предложихме на тези достойни хора друго освен тревоги, но и удовлетворение, че са извършили подвиг. Значи злото не винаги е непобедимо!

Ето заради това се върнах в отминалото време, което още когато го живеех ми се искаше да изтрия и забравя. Не съм си водил дневник, много дати и случки са се изтрили от паметта ми, но понякога едно изречение има по-голяма сила от куп документи. Все пак нещо е останало и то не ми дава мира да го премълча.

Иначе ще извърша непростим грях.

26 март–10 април 2007 г.

Авторът

ПРЕДИСЛОВИЕ

Актуалност на темата

Случаят „Яна Язова“ е без аналог в литературната история. Писателката е на върха на славата и е обект на внимание от пресата в първия период от творчеството си – от 1930 г. до 1944 г. След тази дата Яна Язова (1912–1974) отказва да се присъедини към новото поведение, изисквано от творците на литературния фронт. Резултатът е, че името ѝ изчезва от литературния печат и до 1987 г. не излиза нейна книга.

Яна Язова е принудена да живее и работи в изолация. Липсата на изяви в пресата, както и непубликуването приживено на новите ѝ творби създават неимоверни трудности в сглобяването на този период от живота ѝ. Налице са единствено копия на откраднатите след убийството ѝ ръкописи на творби от този „скрит“ период, както и тук-таме запазени в тях бележки, според които понякога може да се установи коя творба кога е писана.

За това по-лесния обект за разглеждане ще бъде основно „явният“ период от живота и творчеството на Яна Язова. Проследяването му дава поводи за различни ракурси към пътя на тази писателка.

Най-напред ще покажем как, отразявайки конкретни факти от живота и творчеството на Язова, то-

гавашната преса изпълнява едновременно още една своя функция. С отминаването на времето тогавашните вестници и списания дават възможност да се огледа начинът, по който е съхранен споменът за нещо, което още с отразяването си се вписва в литературната и културна история на страната.

Втората ни задача е да покажем движещите сили в отношенията на Яна Язова с вестникарите. Подробният анализ на ситуацията несъмнено навежда на мисълта, че и тогава, а и днес съществуват твърде близки постановки, чиито механизми като че ли си остават непроменими. Как един млад и начинаещ автор пробива в литературния свят е един от тях. Друг важен момент е ролята на мецената – в случая проф. Александър Балабанов, която несъмнено придава неочаквана драматичност и поляризация на процеса.

„Явният“ период от творчеството на Яна Язова е драстичен случай, в който личност и творчество напълно се припокриват. Онова, което четем в тогавашните ѝ творби често е почерпано от интимния ѝ живот и невъзможната за онези времена нейна близост с далеч повъзрастния от нея Балабанов. Ще приведем мнения на съвременници, публикувани навремето в пресата.

В ретроспекцията на факти и анализи ще се опитаме също да огледаме един от най-красноречивите опити преди 1944 г. за създаване на образ, вълнуващ тълпите, каквато практика тогава съществува в чуждата киноиндустрия.

Вторият (т. нар. „скрит“) период от живота и творчеството на Яна Язова ще бъде по-бегло разгледан тук, тъй като авторката по това време е в изолация и в немилост, а името ѝ е персона нон грата за пресата.

Третият период в отношението на пресата към Язова започва след смъртта ѝ. Поради огромния масив от публикации от това време ще се спрем накратко на възлови моменти от завръщането ѝ, макар и посмъртно, в

литературата. През това време пресата не посмя да разнищи кражбата на ръкописите, нито да инициира разледване на мистериозната ѝ смърт. Затова публикациите от това време имат по-скоро информативен характер за книгите и живота ѝ.

Обемът на настоящия текст не позволява казусът „писател-власт-идеи“ да бъде разнищен по-детайлно. Но за да не се получат неясноти, той няма да бъде премълчан. Перипетиите около изчезването и излизането на романа „Левски“ са характерен щрих в тази насока.

Място на темата в съвременните дискусии

За съжаление един от важните моменти в интереса на пресата към живота и творчеството на Яна Язова, а именно публикуването на неиздаваните ѝ творби от „скрития“ ѝ период, съвпадна с равнинни трусове в обществото. Промените след 1989 г. доведоха до рязко смаляване на читателската аудитория поради голямата емиграция и обезверяване, загубата на възрастната читателска аудитория, формирана преди 1989 г., както и на предпочитанията на по-младите не към четенето, а към други форми на развлечение или получаване на информация.

Старият модел на критически анализи също се окажа излишен и неадекватен след 1989 г. Разбира се, книгите на Яна Язова предизвикват интерес и появата им след тази година се отбелязва във вестниците. Но това са по-скоро информативни, рекламни текстове, публикувани предимно в страниците за книги на по-големите всекидневници, в които не се анализират достойнствата на творбата. Поради съдбата си на премълчана от 1944 до

1987 г. авторка Яна Язова не е сложена на мястото, което заслужава в литературната история. Нейните книги отсъстват в задължителния списък на класиката, изучава на в училище. Това обяснява и липсата на цялостна литературно-критическа книга за творчеството ѝ досега, тъй като напоследък пишещите критици се съобразяват с пазара на книги, който облагодетелства продажбата на учебни пособия.

От друга страна обаче наложилият се сензационен тон в днешната преса (наричана често скандална) се оказва добра възможност за налагане името на авторката и на нейните творби. Масовият читател бива привлечен най-удачно от любопитни материали за живота на известни личности от миналото. В това отношение статиите за живота на Яна Язова позволяват да бъде събуден интересът на масовата публика. Фаталната ѝ любов с 33 г.дини по-възрастния от нея проф. Александър Балабанов непрекъснато се тиражира във вестници и списания.

Любовните триъгълници по нейно време, в които се включва най-напред милионерът Джон Табаков, а по-късно – художникът-маринист Марио Жеков и най-накрая – съпругът инж. Христо Йорданов, допълнително изострят любопитството. Пък и запазените нейни снимки и досега поразяват с красотата ѝ. Масовата публика открай време харесва трагичната любов и особено ако жената е божествено красива.

Друг акцент в несекващия интерес на пресата към живота на писателката е нейният мистериозен край – убийство, разпоредено от тогавашните служби, със заличаване на следите от престъплението. Трупът е оставен да се разложи и тогава е повикана пожарната, за да влезе в жилището на мъртвата писателка. Този почти трилъров сюжет съдържа и необходимата за жанра загадка. А тя е: кражбата на оригиналните ръкописи (най-вече на романа „Левски“) и перипетиите по

тяхното издаване по оцелелите чернови в Централния държавен исторически архив (сега ЦДА). За съжаление крупната роля на посочения и от Тодор Живков писател, обвинен в кражбата, в обществения и културен живот до 1989 г., а и след това, не позволи на журналистите да изнесат името му както подобава. Но повечето от публикациите за Яна Язова се появиха не на последно място и като реванш срещу някои неотшумяващи язви в литературата ни, появили се след 1944 г., когато старите писатели не могат да публикуват, а новоизлюпените политагитатори не умеят, или не смеят да пишат като тях.

Очевидно е обаче, че в „явния“ и в третия период от интереса на пресата към Яна Язова се забелязват сходни подходи на журналистите, принудени да търсят сензационност във времето на пазарни отношения и търсец печалби печат.

Обществено-практическа потребност на изследването

Случаят „Яна Язова“ сам по себе си е ненаписан роман. Бурната биография на писателката се вписва в драматични събития от най-новата ни история. Детството ѝ минава под знака на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Родена в семейство на учители, макар и потомка на два известни рода – единият на тежък калюферски търговец в Цариград, другият – произхождащ от болярски род, напуснал Търново след завземането му от турците, Язова никога не е била богата.

Недоимъкът на военните години, напрежението на фронтовите линии, което отеква болезнено в тила, не-

съмнено са главните причини за символизма в стихотворенията ѝ. Детските впечатления от съкрушаващия Ньойски дотовор, както и потеклото ѝ (неин вуйчо е известният писател, историк и краевед акад. Никола Начов, автор на епохалния труд „Калофер в миналото“), от друга страна, несъмнено довеждат патриотизма у Яна Язова до необходимата висота. Това обяснява прехода ѝ от стихове и съвременни романи към историческата тема – да споменем поне трилогията ѝ „Балкани“.

Яна Язова по време на „скрития“ период от творчеството си неслучайно се изживява като българка от Възраждането, носителка на добродетелите на онова отминало време.

Друга важна и преломна за авторката дата е 9.IX.1944 г. Съдбата на Яна Язова несъмнено е актуална и днес, а ще бъде такава и за в бъдеще. Защото тя е може би единствената продуктивна писателка, която отказва да сътрудничи на комунистическия режим и не се съгласява да подари книгите си другиму. Нещо повече: тя е авторка и на един от най-завършените и въздействащи антидеветосептемврийски романи – „Соления залив“ (изд. „Изток-Запад“, 2003).

Така Яна Язова като че ли никога не остава във своето време, а след всяка обществена промяна може задочно да се впише в устрема на промените с една или друга своя непубликувана приживе творба.

Основания за избор на темата

През 1982 г. прочетох една статия на Георги Томалевски във в. „Пулс“, озаглавена „За един неиздаден роман, посветен на Левски“. В нея ми направиха впечатле-

ние три акцента. Първият: писателката Яна Язова (чието име чувах за пръв път) е написала роман за Левски, ръкописът на който е откраднат. Вторият: Георги Томалевски е бил един от рецензентите на творбата (заедно с Димитър Талев) и ако крадецът я публикува под свое име, той ще го изобличи. Третият: авторът пожелава някой млад човек с литературни интереси да се интересува от изчезналия ръкопис и да го намери.

По ирония на съдбата аз бях този „млад човек“, комуто бе описано да изпълни пожеланието на Томалевски. През 1984 г. романът на Яна Язова се печаташе в провинциално издателство с нов автор. Тогава проф. Боров реши да се намеси и да осуети грабежа. Натовари ме да проверя има ли нещо от романа в ЦДА. Там намерих чернови и тяхната първа публикация във в. „АБВ“ (в три подлистника) свършиха работа (бр. 46–48, 1984). Тези публикации се сметнаха като акт на реабилитация на незаслужено забравената и потулена авторка и не остана тиражен вестник, който да не публикува откъси от романа. Снимката на отдавна починалата авторка се появи масово. Подготовката за печат и последователното издаване на трите романа от трилогията „Балкани“ – „Левски“ (1987), „Бенковски“ (1988) и „Шипка“ (1989) – предизвика значим читателски интерес. Те излязоха в тиражи от 70 до 100 000 екземпляра.

Очакваният от мен по-голям интерес след промените през 1989 г. обаче не се появи. Едва след смъртта на Николай Хайтов, единственият обвинен за присвояване на оригиналните преписи на трилогията, предишните пречки намаляха и от 2003 г. насам излезе почти всичко написано от Яна Язова.

Този текст несъмнено има за задача да обобщи преживяното и прочетеното от мен през последните 23 г. дини. А също да послужи на други, които тепърва биха се насочили към осветляване на житейската и литературна съдба на Яна Язова. Освен това проследяването

на извайването на мита „Яна Язова“ – и преди 1944, и след 1984-та – е конкретен пример трябва ли литературният изследовател да се съобрази с вкусовете на публиката и доколко, за да събуди интереса ѝ.

ГЛАВА ПЪРВА

РЕТРОСПЕКЦИЯ НА ЯВЛЕНИЕТО „ЯНА ЯЗОВА“ В ПРЕСАТА В ПЕРИОДА 1930–1944 Г. („ЯВЕН“ ПЕРИОД)

Яна Язова е открита за литературата от проф. Александър Балабанов. Родена е на 23 май 1912 г. в Лом, живяла е във Видин и в Пловдив. Пристига със семейството си в София през 1929 г. От нейното единствено пълно и пространно интервю преди 1944 г., взето от Коста Георгиев и публикувано във в. „Литературен глас“, научаваме, че Язова написва първото си стихотворение още 7-годишна. То е за едно коте, а после тя споменава и за свое стихотворение за България. Тези първи опити за жалост не са запазени и по времето, когато авторката отговаря на въпросите на К. Георгиев.

В същото интервю самата авторка съобщава как от никому неизвестната гимназистка Люба Ганчева Тодорова (каквото е кръщелното ѝ име) се превръща в поетесата Яна Язова.

В това интервю тя не споменава за странния сън, който сънува. Стреми се безрезултатно към Върха и все не успява да го достигне. Изведнъж вижда протегната ръка, която я изтегля на Върха.

Лицето на нейния благодетел ѝ напомня за това на прочутия по онова време професор по класическа литература Александър Балабанов. Той се слави като меценат на младите дарования. И тя взема петте си тетрадки, изписани от двете страници на листовите в тях със стихотворения. Точно в интервюто тя разказва за пър-

вата си среща с него (по-подробно за нея тя информира и в текста си, публикуван в юбилейния сборник за Ал. Балабанов, 1934 г.). Този сън има и поетичен вариант – стихотворението ѝ „Моят облак“, поместено в първата ѝ стихосбирка „Язове“.

Заслуга на пресата, в случая на в. „Литературен глас“ с главен редактор Д. Б. Митов е, че позволява днес да научим тази важна подробност от живота на бъдещата писателка.

Пак в същото интервю Яна Язова разказва още подробности за първата си среща със своя меценат. Как му прочита с пресекуващ глас едно от своите стихотворения и как когато стига до един куплет, той удря с ръка по масата и ѝ казва: „Стига!“ В този момент „умира“ гимназистката Люба Ганчева и се „ражда“ поетесата Яна Язова.

С този псевдоним тя се появява във в. „Литературен глас“ като авторка на първото си публикувано стихотворение „Вечната стража на моите пирове“. Пак от същото интервю разбираме какви усилия е трябвало да положи, докато стихотворението се хареса на Александър Балабанов. Меценатът я кара да го поправя 16 пъти. Четем какво ѝ казва Балабанов, когато стихотворението излиза в стотния брой на „Литературен глас“:

Шестнадесет пъти ти поправя това стихотворение, ето сега ти казвам: много си изпати, та мога да ти кажа, че и тия, които ти написа по-рано, те биха правили чест за много от нас. Но аз те връщах, за да се научиш на труд, сама да работиш усилено и да знаеш, че в поезията никому хатър няма.

Влизайки в литературата под негово покровителство, естествено е неговите приятели да станат нейни, а враговете му жестоко да я нападат и обиждат, за да го карат да излиза от кожата си. Така те са смятали, че ще го заболи повече. Балабанов не случайно направлява протек-

жето си (или както той я нарича „мое духовно създание“) къде и при кого да публикува. Най-сигурното място за това е вестник „Литературен глас“. Главният му редактор Д. Б. Митов и бъдещият проф. Тодор Боров са наричани злостно от врага на професора Владимир Василев „двете логойчета (кончета, впрегнати отстрани – П.В.) на Балабанов“. Митов и Боров са смятани за най-верните на Балабанов млади и обещаващи дарования. Още през 1921 г. Балабанов ги привлича, когато започва да издава първия литературен вестник у нас – „Развигор“.

Тъй основна трибуна за изяви на Яна Язова става „Литературен глас“, а мястото, където тя е персона нон грата е прочутото тогава списание „Златорог“ на Владимир Василев. Поляризацията в тогавашните литературни отношения е очевидна. Няма как да очакваме отрицателна статия за Язова във вестника на Д. Б. Митов или пък положителна в списанието на Владимир Василев. Омразата между Балабанов и Василев стига дори дотам, че въпреки опитите Яна Язова не успява да стане членка на Писателския съюз, където първенство имат толераните от Владимир Василев писатели. Утешително за нея е, че я приемат за членка на Клуба на българските писателки, в Дружеството на детските писатели, тя членува и в българския ПЕН-клуб (там Балабанов е на почит, дори е бил и негов председател).

Пряк резултат от тези острастени литературни борби може да прочетем и в споменатото вече интервю. В него Яна Язова дословно изповядва:

Пробих си път с желязна броня. Направиха ми я от калено желязо тия, които ме въведоха в тоя литературен свят, защото от постоянен опит знаеха какъв град от недоброжелателства и злоба, и интриги се изсипват върху новодошлия.(...) Ако да бях мъж, аз щях да вляза в тоя литературен свят с ритници и юмруци, защото старите го пазят с всички позволени и непозволени средства от пристъпа на младите.

Тогавашната преса не познава подобно дръзко откровение.

Колкото до стила на някои критици на нейните стихове, Яна Язова е съвсем конкретна:

Но понеже някои господа без повод, без да имат ни най-малко основание да ме нападат, да ми прикачват не зная какви смешни за един млад човек названия, моля ви, съобщете и това: ... Другите да правят това, което могат, но аз бих желала да говоря само чрез моите стихове. Те са моето оръжие, те са моят вестник и списание.

Но да се върнем три години назад – през 1931 г. излиза първата ѝ стихосбирка „Язове“. Изпреварва я похвална бележка на мецената Балабанов в „Литературен глас“ (7 март 1931). В нея между другото той пише:

Говори се за феномени във всички изкуства, в живописата, в музиката – цигулари и пианисти, в науката дори. Ето Яна Язова е най-редкият феномен в поезията.

На 20 юни с.г. пак в същия вестник Балабанов е още по-възторжен:

Мнозина са смутени от нейната поезия – и някакси се чудят как да я квалифицират. Отначалото помислиха, че аз пиша стиховете, сетне че са превод от някой голям италиански поет (името му?). Като се увериха, че са писани само от нея – временно млъкнаха и после засъскаха.

Любопитно обаче е друго. Първият отрицателен отзив за поезията на Яна Язова идва не откъм вражеския лагер на „Златорог“, а изневиделица отдругаде.

Би трябвало известната боркиня за женски права от началото на ХХ в., писателката Ана Карима да е добре разположена към стиховете на дебютантката. Та нали в тях е показана бунтуващата се жена, която се смята за равна на мъжа, и то във време, когато в Тре-

тото българско царство на жените още не им разрешават да гласуват на изборите! Но не! Във в. „Земя“ (23 септември 1931, бр. 26) Карима издевателства над стиховете на младата поетеса. Очевидно е, че застаряващата дама, която отдавна е на нож с целия свят, не може да преглътне лансирането в „Литературен глас“ на новото поетично дарование. Затова тя започва отзива си така:

Също не е хубаво от редакцията да се сили да натрапи на читателите си като Бог знай каква величина Яна Язова. Някога такова натрапване правеше редакцията на сп. „Мисъл“. Само че макар и да възмущаваше това читателя, а от друга страна разваляше, развърщаваше галения, там го правеха по-осмотрително (по-внимателно – П.В.). Д-р Кръстев примамваше в списанието си вече оформения писател (социалистически – К. Христов, Яворов, П. Тодоров). А Яна Язова?

Дрънка някакси по-оригинално на лиричката си и по всичко изглежда, че с това ще остане.

Нека проследим акцентите в рецензиите за стихосбирката. В „Литературен глас“ (21 февруари 1932) излиза статията на Д. Б. Митов „Язове“, стихотворения от Яна Язова“. Най-напред той хвали известни критици заради склонността им да вникват в човешката душа на поета и да открият тайната на творчеството му не чрез апарата на стилистиката, а по пътя на вдъхновението.

По-нататък критикът правилно набеязва основните акценти в стихосбирката на 19-годишната авторка. Той най-напред адмирира появата на новата поетеса:

И ето изведнъж се явява едно съвсем младо момиче... което внезапно почва с голяма сила и оригинално сплитане на образите, което е толкова младо, че сякаш предизвиква литературните фелдшери да се съберат на съвет, за да го лекуват от страшна болест, от опасна ерес.

По-нататък Д. Б. Митов прави обстоен анализ на цикли и творби, оценката на които и до днес не е загубила стойността си. Ще припомним само няколко реда от тази рецензия:

Без да изпада в агитаторски патос, без капка риторика, Яна Язова е написала едни от най-дълбоките социални стихотворения на новата българска литература от цикъла „Прокази“. Този отдел съдържа само четири стихотворения, в които сякаш е отразена цялата мизерия на човешкото съществуване и то без сантиментализъм, а само с поетическото вдъхновение и само със силата на едно страшно въображение, каквото имат само истинските поети.

Положителна рецензия пише и Слава Манолова във в. „Независимост“ (26 февруари 1932). Същевременно, като отбелязва, че Язова е голямо поетично дарование, авторката отбелязва и някои несъвършенства на нейните творби. Въпреки вътрешното богатство на стиха и дълбочината на мотивите, тя смята, че формата невинаги е изкристализирала достатъчно, че ритъмът е нарушаван често, а на места някои творби напомнят стихове в проза.

Почти седмица по-късно в дешифровката на явлението „Язова“ се включва и В. Добринов. Той помещава кратка рецензия във в. „Правда“ (1 март 1932), която започва многозначително:

Лириката на Яна Язова е едно от чудесата в новата ни лирика. На волята към свобода в поезията на Багряна и на сподавените ридания на Люба Касърва, новата поетка противопоставя една любов без срещи и разлъки. Мистификация ли е туй име, на извънредно дарование ли предвестниците-стихове се слагат тъй явно? – Разглеждам почти детския портрет на най-младата поетка и се питам. На него е мечтала една Лилиян Гиш (прочутата кинозвезда на американското кино – П.В.), уловена с

усмивката на Новалис. Едно дете, което не е носило на ръката си брачен пръстен, а говори за любовта на една зряла възраст, която то не е още изживяло.

В появата на новата поетеса авторът съзира надеждата си за нов разцвет на нашата лирика. Нарича накрая Язова „гениално дете“.

На 30 март пък в ломския вестник „Север“ излиза възхвалваща рецензия на К. Велков. Известно е, че Лом е родният град на Язова и че Балабанов го смята за една от най-верните си крепости. Тук е роден ученикът на професора – Тодор Боров, тук живее известният адвокат Страхил Каменов, председател на местното читателско и голям Балабанов почитател. Авторът започва хвалбите си така:

Едни я посрещнаха учудени, с буен възторг, други я отрекоха с поза. Но с нея не се случи най-страшното – почти никой не я отмина с мълчание.

И завършва така:

С това, което е дала досега, Яна Язова успя да се наложи на читателите. А това прави вече излишен спора дали тя е най-млада от даровитите или най-даровита от младите.

Подразнен от хвалебните рецензии, с Яна Язова се захваща Балабановият враг Владимир Василев. В списанието си „Златорог“ той помества унищожителна критическа статия в обем от почти 4 страници. Нещо, с което той рядко „ощастливява“ дебютантите.

В нея Василев всъщност влиза в яростна полемика с Балабанов. Затова не се двоуми да открие недостатъци, които да усили още повече и така да отблъсне читателя от книгата. Позицията на критика е, че обича да чете стихове – гладки, организирани, разбираеми. А стиховете на Язова очевидно не са по вкуса му. Нека цитираме поне едно стихотворение от стихосбирката „Язове“:

В нощта

*И тя простря ръцете си студени, безжизнено се
вгледа в мен.
А устните мъртвешки вцепенени и поглед без
участно заледен.
Нощта... Защо е толкоз безучастна?
Като всички нощи... а сякаш тази, по-опасна*

*от всяка нощ, тежней. Вървя. Изсмях се, тя отекна.
Зловеща лудост в погледа ѝ зей. Устата ми повехна.
Дъхът ѝ – мухлест дъх на самот и разлъка.
И в моя тих вървеж каква бунтовна мъка!*

*Спрях... и се озърнах... и се присвих в полите ѝ
студени.
За първа нощ, когато се озърнах, не беше ти, не
беше ти до мене.
Стопли ме, нощ; стопли ме, нощ страховтна!
Без дъх, без ум. И колко си самотна!...*

Василев мрази и мръсните думи, а в „Язове“ открива доста такива и той ги изброява с истинска страст, издевателствайки над дебютантката.

Явно имаме работа с някакъв патологичен вкус и с едно покварено въображение, странно за едно момиче.

Василев протестира, че и глистите, наред с другите гадни думи, се въвеждат в нашата поезия. Накрая изтъква, че чужди сили (разбирай Балабанов – П.В.) вместо към вътрешно организиране са тласнали Язова тъкмо в обратна посока. Тези сили според него имат пагубни честолюбиви внушения.

Не се стърпява да му припее и другият заклет враг на Ал. Балабанов – критикът Йордан Бадев. Във в. „Зора“ (4 април 1932) той започва завистливо статията си и напада направо:

Възторжените похвали и оригиналната витрина на книгоиздателство „Данов“ (цялата е била подредена с екземпляри на „Язове“ и голям портрет на Яна Язова – П.В.) направиха от книгата на Яна Язова и от цялото ѝ същество една интрижка на деня. И с право. От познатите у нас поетки г-ца Язова е първа, която в подчинение на някаква тъмна стихия и с една дързост, непозната дори и у най-дръзките мъже новатори в нашата поезия, отхвърля всички закони на поетическото мислене. Във вътрешния живот на стиховете ѝ тегне един тъмен хаос, който еднакво потуля и сърце и мисъл, та човек в недоумение се пита: „Много ли има или нищо няма в тоя хаос?“

По-нататък Бадев подлага на критика всичко, за което може да се сети стандартният салонен критик. За да завърши йезуитски, че по-добре би било, ако Язова прилича на другите, вместо да се отличава с недостатъци от всички.

На 1 юни 1932 г. критична статия се появява и в провинциалния печат. Неин автор е Ангел Вълчанов, а трибуната му е бургаският вестник „Лъчи“. В нея най-отчетлив е следният пасаж:

Случаят с проф. Ал. Балабанов и Яна Язова: никому не вярвам да хареса начинът, с който г-н Балабанов се помъчи да покаже дарованието на Язова. Начинът бе: дързост, нечувана дързост, вестникарска и издателска реклама. Но, следва ли от грешката на импресариото (доколко е грешка не знам, защото г-н Балабанов достатъчно добре познава българските нрави, за да постъпи така) да бъдем дотолкова неприязливи и настървени срещу Язова? Тя отговаря само за своите стихове, не и за грешките на импресариото.

Все в същия тон са и следващите му редове:

Нас ни смущава не нейната бездарност, а количеството на стиховете ѝ и дързостта на ония, които вместо да ѝ

изпишат вежди, ѝ вадят очите, въпреки техните добри намерения.

Разтревожен от опасната посока, проф. Балабанов вероятно урежда във в. „Изгрев“ (18 юни 1932) да излезе кратка бележка. В нея се казва, че американският вестник „Крисчан Сайънс Монитор“, излизащ в Бостън, още на 12 юни с.г. е публикувал бележка за Яна Язова. Цитира се и текстът дословно:

Сбирката разкрива необикновена сила на въображението, енергия на израза и майсторството на езиковите форми. Авторката обещава да бъде едно от двете или трите най-ярки светила в съвременната българска поезия.

Вероятно дописката е писана от кореспондента на вестника Р. Х. Маркъм, с когото Яна Язова се е познавала лично.

Полемиката около първата стихосбирка на Яна Язова е пряко доказателство за съпътстващите вечни недостатъци на критичната ни мисъл. Не е тайна, че обикновено се оценява пристрастно – приятел ли ни е авторът или не.

Страстите около „Язове“ по-късно не се повтарят при излизането на следващите две стихосбирки на Язова – „Бунт“ и „Кръстове“ (1934). Дори за „Кръстове“, която е далеч по-безлична в сравнение с „Язове“, отзивите са все положителни. Да цитираме само част от този на Георги Константинов, публикуван в „Нови дни“ (13 януари 1935):

Тази стихосбирка отбелязва някои радостни завоевания в развитието на младата поетка. Преди всичко нейните видения са вече по-изяснени и по-задълбочени. Твърде оригинална със своя саркастичен песимизъм и с топлото чувство, което има към унижените в живота, тя тук отключва някои нови откровения и намира по-подходящ, по-ясен израз.

По повод излизането на стихосбирката си „Кръстове“ Яна Язова пише на известната писателка Анна Каменова (писмото се съхранява в ЦДА, ф. 118, оп. 2, а.е. 21 и ми бе предоставено разчетено и преписано от артиста Петър Петров, зет на А.К.):

София, 13 януари 1935 г.

Мила госпожо Анна Каменова,

Току-що получих картата с поздравите ви за новата година.

Много се радвам, че вие се сещате за мене, но ми е много мъчно, че още не сте получили сбирката ми.

Аз ви я изпратих заедно с писмото и горях от желание да чуя какво ще ми кажете за нея.

Г[осподин] Чипев, който я разпространява, ми каза, че никоя книга не е вървяла тъй.

Мнозина, може би от приятелство, посрещнаха с много сериозни чувства тая ми трета сбирка.

И хора, които досега само са се мръщили от всички страни, ми пращат своите одобрителни мнения.

Това много ме насърчава. Но сега много съм заета. Отвсякъде имам покани за декламации, стихове, сказки и особено да декламирам „Прометей“, стихотворението, което е в началото на сбирката ми.

Ако не сте я получили още, аз ще ви изпратя втора препоръчано.

Сърдечно ви поздравявам вас и господин Петко Стайнов.

Ваша Яна Язова“

Прегледът на критичните отзиви подсказва, че за съжаление опитите в поезията на Яна Язова не намират безпристрастна оценка. Такава се появява няколко години по-късно, когато авторката вече се е насочила към белетристиката. Тогава Петър Динеков пише във „Вестник на жената“ (23 ноември 1938):

Нещо смело и мъчно укротимо има в темпераментната поезия на Яна Язова, която понякога се сношава с външния свят чрез някакво ново и непознато шесто чувство.

Тук може би трябва да припомним думите на самата Яна Язова от 1934 г., изговорени в интервюто на Коста Георгиев:

И не знам кое у мене е живот и кое поезия. Знам само, че някаква невидима сила просто ми налага да пиша.

По-подробен е анализът на Соня Вичева (авторка от кръга около в. „Литературен глас“), посветен на Яна Язова и включен в критичната ѝ книга „Нашите писателки“ (1939). Там са представени всички членки на Клуба на българските писателки, в който Язова членува пълноценно. Авторката успява адекватно да предаде различното у Яна Язова по начин, който твърде емоционално и вълнуващо се доближава до разглежданите творби. Наред с анализите, Соня Вичева не се страхува да прави и констатации. Ето една от тях:

Никой поетичен талант при появата си у нас не е бил така много обсипван с хули и злоби, както странната, своеобразна лирика на Яна Язова. И само малцина можаха да проникнат в сложните външни и вътрешни извиви на стиха ѝ, и в лабиринтната му, искрометна лъкатушка да доловят начупените отражения на днешната болна епоха.

Но и сред късните отзиви за поезията на Яна Язова има критични. Такъв е този на Кръстина Гичева-Михалчева в сп. „Философски преглед“ (1937, кн. 4), чийто главен редактор е съпругът ѝ. Нейната задача е по-обемна – да анализира българската женска лирика. Частта, посветена на Язова, е очевадно негативна:

По обем поезията ѝ е наистина немалка и тежко му на тоя, който се чувства задължен да я изчете цялата!

Особено първата сбирка – „Язове“. Това е сбор от дълги като великденски пости стихотворения с досадно дълги стихове. Например, „лиричното“ ѝ стихотворение „Просешка песен“ обгръща 135 стиха, състоящи се от по 12–22 срички! И да е поне някаква увлекателна песен, а то – върволица от безредно нахвърляни образи, смъглени картини, символични загатвания, празни или непонятни фрази и един хаос от мисли, които напомнят света, какъвто трябва да е бил преди Бог да създаде Вселената...

Авторката категорично не харесва вкуса на хубавата поетка към грозното, лошото и гадното в живота и природата. Не ѝ допадат образи като „дрипави циганки“, „вонливи блата“, „улична гъста кал“, „зелени тини“, „червиви чела“ и т.н.

Същевременно редно е да отбележим, че тези късни отзиви у нас са изпреварени от един великолепен текст, посветен на лириката на Яна Язова, който излиза в белградския вестник „Правда“ (24 март 1934). Негов автор е Александър Илич, признат за един от най-известните сръбски интелектуалци, ликвидирани от Тито след 1944 г.

Илич се спира по-подробно на въпроса за какво се бунтува Яна Язова и смята, че талантът ѝ ще се развива занапред още по-дълбоко и по-широко. Несравним е словесният портрет, който ѝ прави Александър Илич. Ще го цитираме изцяло:

Ако оставим настрана нашата драга сестра [Анна] Каменова и нам близките Дора Габе, Лиза Багряна, Калина Малина и многобройните български писатели, които тъй много ни услужиха, още в първия момент общото внимание привлече поетесата Яна Язова.

Самото нейно появяване издава у нея мистиката на ония страстни и възхитени поклонници на Бога от времето на средновековните чудеса. Само ритъмът на екстаза е могъл да извае една така стройна снага. Тази снага – като стъбло, като брезово клонче, сътворена в

екстаза на любовта, се е посветила на щастието да се самопожертва и като смирена поклонница да прави метани пред светите тайни и пред иконата на Божията майка.

И на това тяло – клонче, притежаващо нежна и утопична женственост, завършващо в ореол от черни коси, светеше тайнственият лик на Яна Язова.

Когато тя ни рецитираше, нейното тяло и ръцете ѝ, като индийски кринове, по един свойствено ритуален начин пееха в ритмична пластика нейната тъмна песен.

Преди излизането на „Левски“ отидох при писателя Владимир Полянов в дома му срещу кино „Изток“, за да ми разкаже за издателство „Аргус“, което отпечатва и неговата, и на Светослав Минков дебютни книги с корици от Иван Милев през 1923 г. Малко преди „Левски“ да излезе, Петко Атанасов прояви желание да съобщи предварително за събитието по Българската телевизия. Срегнахме се в кафене близо до прахоляка край Орлов мост. Очевидно беше, че трудно ще се намери писател, който да не е обвързан с режима и който да се осмели да разкаже за Яна Язова. В края на краищата решихме да помолим Владимир Полянов. Той се съгласи, което беше акт на смелост, тъй като след 1944 г. бе унижаван, тормозен и обявен за фашистки писател от властта и заради романа си „Слънцето угаснало“ (1928).

Той отиде в телевизията и говори с топлота за Яна Язова (за съжаление началните думи на водещия не успях тогава да запиша):

Петко Атанасов: ... ѝ смърт през 1974 г., архивът ѝ постъпва в ЦДИА. Но там липсва окончателният вариант на романа „Левски“, който и досега е в неизвестност. В едно интервю през 1982 г. писателят Георги Томалевски писа: дано се намери един млад човек с литературни интереси, който да намери романа. Ето, че

такъв човек се намери. Това издание беше подготвено от Петър Величков въз основа на черновата на романа, по която е работен последният вариант и идва на бял свят сега, когато честваме 150-годишнината от рождението на Апостола. Според Петър Величков усилията са хвърлени в името на завръщането в нашия литературен живот на Яна Язова и едновременно с това са доказателство, че тя е талантлив писател, родолюбец и патриот. 80-хилядният му тираж, гласуван от издателство „Български писател“, е още един повод романът да бъде така нетърпеливо очакван.

При нас гост в студиото е писателят Владимир Полянов, а тук пред нас има и три нейни стихосбирки. Аз искам да помоля другаря Полянов да разкаже някои спомени за писателката Яна Язова – така, както той си я спомня, и ми се струва, че и самият той като че ли има желание да си спомни силните нейни години, 30-те години.

Владимир Полянов: Да. Яна Язова се яви не като нещо обикновено в нашата литература. Тя обърна внимание с оригиналността на сюжетите си, с оригиналността на строежа на своите стихове, с оригиналността си на целия свой темперамент и отношение към света. Това е един от най-силните [ми] спомени за явлението „Яна Язова“. И ако днеска отново се заговори за нея, смятам, че това не е случайно. Тя е работила след тези години, значи аз говорих за 1938–1939 г. Всъщност тя започна от 1930 г., вече към 1940 г. тя имаше [и] една своя пиеса, която лично съм чел – „Последният езичник“.

П. А.: Тя не е поставяна, нали?

В. П.: Не е, обаче тя имаше всички качества, вече говорях и с отговорността на един режисьор, за да бъде поставена – със задълбоченото проникване в историческите факти около нашето покръстване и конфликта между Борис, Симеон и неговия брат [Расате-Владимир] – последният езичник.

С цялото си това творчество Яна Язова можа да обърне внимание и да остави доста трайни следи. И за-

това никаква изненада не е днеска за мнозина наши хора от тази епоха да срещнат отново името на Яна Язова и да се зарадват, че тя е авторка тъкмо пък на този роман, който тепърва изглежда, че ще излезе и за който трябва да благодарим, че този наш млад сътрудник на „АБВ“ Петър Величков можа да намери. За съжаление, захвърлен в зимниците на едно издателство, което не доценило стойността на този роман. Но от това, което четох като откъси, виждам, че Яна Язова е намерила за своя роман онзи тон на пиетет, на отношение, поетично, към образа, който вълнува целия наш народ – Васил Левски – да излезе от шаблона, да излезе от тривиалното, да излезе от делничното и даде в оная висина Васил Левски, която всеки от нас търси.

П. А.: Тя върви последователно по пътя на оригиналното така, както в поезията...

В. П.: Тя пак влага свое отношение. В случая, например, аз четох този откъс за залавянето на Васил Левски. Докато в много случаи наши историци, наши писатели държат много строго на истината около това залавяне и се стига до неща, които не допринасят нищо особено към личността на Васил Левски, тя намери, тя усети тая поетична вълна, с която обърна залавянето на Левски като мъката на една птица да полети. Това не е случайно, нито е малко, това говори за общия тон, с който тя е тръгнала в своето описание за живота на Левски и със своята позиция към неговата съдба и живот.

П. А.: Аз искам нещо друго да ви попитам. Имаше ли нещо интересно в нейното поведение, в начина, по който тя общуваше с останалите?

В. П.: Тя беше едно високо, хубаво момиче [...]. Те бяха две сестри – нейната сестра, малко по-ниска от нея, обаче и тя стройна, висока. Бяха дошли някъде от провинцията, така ми се струва. Правеха впечатление преди всичко със своята хубост. Яна Язова по-специално...

П. А.: Това помагаше ли за нейната популярност?